

– [Автор тексту Ю. П. Лашук]. – К.: Мистецтво, 1974. – 55 с. + іл.

26. Якимович Г. Народне будівництво Покуття // Наукові записки Музею народної архітектури і побуту у Львові. – Львів, 1998. – Вип. 1. – с. 58-63.

Боряк Олена

УДК 341.222+321.013-192.2

КОРДОН, ПОГРАНИЧЧЯ, ФРОНТИР: ДО ІСТОРІЇ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТЬ

Так склалося історично, що білоруські та українські землі у різні часи мали спільну історію у складі таких державних утворень як Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія. Природною межею між територіями були ліси та болота Полісся, тому не було необхідності в точному окресленні демаркаційної лінії. Отже, історія державних кордонів Білорусі та України у історичній перспективі або взагалі не склалася, або має надто короткий термін. Наслідком відсутності кордонів, а також складної історичної долі населення країн, стала взаємопроникненість культурних рис на суміжних територіях. Відтак пропонується розглядати українсько-білоруське порубіжжя як особливий культурний простір.

Ключові слова: кордон, пограниччя, фронтир, етнічний кордон, етнічна територія, українсько-білоруський кордон, Полісся.

Нині усвідомлення того, що поняття Україна нерозривно пов'язано із поняттям «порубіжжя», стає дедалі актуальнішим. Майже 100 років тому видатний український географ і картограф Степан Рудницький назвав Україну «країною кордонів» – фізико-географічних, геоморфологічних, кліматичних, біологічних, і додав, що розташування країни на кордоні трьох світів – західноєвропейського, східно-мусульманського та кочового азійського, зумовило бездержавність української нації, а тому для неї це – «страшне пограниччя» [див.: 19]. Із розгортанням

масштабних геополітичних потрясінь, у центрі яких опинилася Україна, це твердження набуває особливого змісту.

У перше десятиліття ХХІ ст. проблеми вироблення критеріїв формування етнічної ідентичності, співвідношення політичних та етнічних кордонів, взаємозв'язку між етнічною та громадянською ідентичністю, стають дедалі актуальнішими. У пошуках нових рішень у розв'язанні глобальних конфліктів представники соціогуманітарних наук звертаються, зокрема, й до таких напрямків знань як лімологія (від *limen* – поріг) – субдисципліни, що виникла в руслі політичної географії, а нині розвивається на межі географії, історії, політології, соціології, культурології, етнопсихології тощо. В основі цієї дисципліни – бачення кордону не стільки як розмежувальної лінії, скільки соціального й політичного конструкту, який детермінує навколишній простір, перетворюючи його в зону комунікацій і взаємовпливів [див.: 8; 9].

Кордон, пограниччя, фронтир як соціокультурні феномени пропонується простежити на прикладі українсько-білоруського та білорусько-українського пограниччя. Воно належить до найдавнішої східнослов'янської території, залюдненої корінним слов'янським населенням. Суттєвий фактор, який значною мірою вплинув на процес формування етнокультурних рис населення цих територій – специфічні природно-географічні умови Полісся. Тут переважно болотні ґрунти, зайняті хвойно-широколистяними лісами, луками, болотами і перезволоженими землями.

У цьому контексті феномен пограниччя, як українсько-білоруського [21; 3; 4] чи білорусько-російського [5], і російсько-білорусько-українського [12], став об'єктом спеціальних наукових розробок історико-лінгвістичного [23], етнофольклорного характеру [6]. Великою мірою це було продовженням наукових досліджень, здійснених попередниками, зокрема з проблем національної ідентифікації, збереження мови та культури, асиміляції населення тощо [14; 16; 22 та ін.].

Кордон – полісемантичне поняття. Концепт державного і адміністративного кордону містить у собі ідею визначеності, чіткості, лінії, що охороняється. Кордон розглядається також як розмежування націй-держав та ідентичностей, що викликає гарячі дискусії довкола

відповідності етнічних та державних кордонів, територіальних втрат, встановлення легітимної етнотериторії тощо. Кордони маркуються безліччю параметрів і ідентифікаторів: вік, обставини виникнення, еволюція конфігурацій, проникненість, наявність чи відсутність конфліктних ситуацій у минулому. Кордони можуть бути етномовними (діалектними), релігійними, економічними, культурно-історичними й культурно-антропологічними тощо [9, с. 59].

У історичній ретроспективі прикордонні території України і Білорусі внаслідок складних демаркаційних переформатувань в різні часові проміжки опинялися під юрисдикцією різних державних утворень. Проте в певні часові відрізки, попри історичні перипетії, весь масив українсько-білоруського пограниччя у глобальному вимірі століттями залишався єдиним і мав спільну геополітичну історію. Від маркувався такими державними утвореннями як: Київська Русь, Литва, Річ Посполита, Російська імперія, Польща, СРСР. Так, до складу Київської Русі входили: Волинська земля (з 1199 р. – Галицько-Волинське князівство), Руська земля (що включала Київське та Переяславське, а також Чернігівське князівства, – останнє згодом виділилося у Чернігівську землю), Турівське-Пінська земля. Остання містилася над Прип'яттю і включала переважно території нинішнього Центрального Полісся, сягаючи на сході Дніпра; на заході – східного кордону Волинської землі (Берестейська волость), а на півночі – верхів'я Німану [4, с. 39].

Так само, в результаті державної унії між Польським королівством і Великим Князівством Литовським (ВКЛ) 1569 р. виникла Річ Посполита. Було прийнято рішення спірні прикордонні землі Підляшшя вважати територією Польщі разом із тими українськими землями далі на півдні, які згодом, відповідно до польського адміністративного устрою, стали Волинським, Брацлавським та Київським воєводствами. Тимчасом на території Великого Князівства Литовського були закріплені результати адміністративної реформи, що проводилась на цих теренах 1565-1566 рр. На території, що нас цікавить, було утворено Берестейське (Брестське) воєводства (й, відповідно, Берестейський і Пінський повіти), Менське (Мінське) воєводство із, відповідно, Менським, а також Речицьким, із 1569 р. – Мозирським повітами. Цей адміністративно-територіальний поділ

1588 р. закріплено Статутом Великого князівства Литовського, і в такому вигляді він зберігався до кінця XVIII ст. Варто окремо зауважити, що внаслідок укладання Люблінської унії 1569 р. внутрішній (деякою мірою – фіктивний) кордон, який склався між Польщею і Литвою у межах єдиної структури – Речі Посполитої, за невеликим виключенням фактично продовжуватиме визначати лінію розмежування кордонів між державами і у XX ст.

Друга половина XVIII ст. позначилася новими територіальними змінами, пов'язаними із припиненням існування Речі Посполитої. У результаті першого та другого поділу Польщі (1772, 1793 рр.) спочатку східна частина Білорусі (умовно по лінії Річиця – Могильов – Полоцьк) відійшла до Російської імперії, а за 20 років – також східна половина Волинського воєводства, центральна частина Білорусі. На завойованих територіях було запроваджено новий – губернський адміністративно-територіальний поділ. Визначаючи межі губерній, Росія значною мірою використовувала межі річ-посполитських воєводств.

Нарешті, насичене трагічними подіями XX ст., в якому все ще тривав кривавий переділ територій, також позначилося на лінії розмежування України та Білорусі. У грудні 1917 р. Виконавчий комітет першого Всебілоруського національного з'їзду проголосив створення Білоруської народної республіки. Тоді ж постало питання про кордони Білоруської держави – йшлося зокрема про Могильовщину, Мінщину, Гродненщину, білоруські частини Вітебщини, Віленщини, Смоленщини, Чернігівщини, заселених білорусами [15, с. 66]. Варто врахувати, що південні повіти Гродненської, Мінської і Могильовської губернії на той час уже фактично опинились у складі України (увійшли до Волинської губернії). Українська та білоруська сторони спочатку погоджувалися на встановлення меж на основі передусім етнографічного розселення обох народів, що, як було заявлено українською стороною, «повинно служити підвалиною для мирного сожительства» [20, с. 4]. Білоруська делегація намагалась повернути Білорусь в старі адміністративні межі – за кордонами губерній. Задля підсилення своїх позицій білоруси демонстрували карту Є. Карського, українці – німецького професора Дітріха Шефера «Землі і народи Європи»

(1917 р.), при тому, що перша від другої суттєво відрізнялись. Один із компромісів передбачав передачу Україні Берестя і Пінська в обмін на Мозирь і Гомель. Проте з кожною новою зустріччю позиції сторін дедалі розходились, при тому українська делегація змогла відстояти вигідну для себе позицію – виключне використання залізниці Берестя – Гомель – Брянськ. Фактично, на той час лінія колій і окреслила кордон між двома державами. У результаті радянсько-польської війни 1920 р. та Варшавського договору (квітень 1920 р.) західні території Білорусі та України, зокрема 7 повітів Волині, були захоплені Польщею та знаходилися у її складі до 1939 р. У березні 1924 р., в результаті повернення східно-білоруських територій із складу РСФРР (так зване 1-ше укрупнення БРСР), до її складу увійшли повіти Вітебської, Гомельської та Смоленської губерній; у грудні 1926 р. (2-е укрупнення БРСР) до складу республіки із РСФРР було передано Гомельський і Річицький повіти Гомельської губернії.

Восени 1939 р. питання про проведення кордонів між УРСР та БРСР постало в черговий раз. Тоді відповідні пропозиції для подання Й. Сталіну були підготовлені першими секретарями компартій України (М. С. Хрущов) і Білорусії (П. Пономаренко). Не викликає сумнівів, що Микита Сергійович, висувуючи свої пропозиції, послуговувався наявними на той час лінгвістичними картами та атласами. Серед них міг бути «Атлас України й суміжних країв» Володимира Кубійовича (1937 р.), в якому було окреслено території розселення українців, що далеко не співпадали із існуючими на той час кордонами. Прийняття запропонованої концепції означало, що міста Брест, Пружани, Столпин, Пінськ, Лунінець і Кобрин, а також більша частина Біловезької пущі відходили до України. Наразі білоруська сторона була готова обстоювати іншу позицію: кордон мав пролягати південніше Пінська, Лунінца, Кобрини, Барановичів і Бреста. За мемуарними свідченнями, Сталін, вислухавши обидва варіанти, звернувся до Хрущова з питанням: «... Ви, напевно, мали на увазі інше: вам хотілося б отримати ліс, його ж на Україні не так багато?», після чого власноручно окреслив на схемі кордон південніше пінських боліт [18, с. 48]. Верховна Рада СРСР 4 грудня 1939 р. затвердила політичне рішення Сталіна

щодо кордону між Україною і Білоруссю. Проте, незважаючи на принциповість вирішення питання щодо кордону між двома союзними республіками, фактично йшлося лише про внутрішню лінію розмежування. Певна зміна в демаркації кордонів відбулася за часів Другої світової війни: у червні 1941 р. нацистські окупанти ввели власний поділ окупованих територій. Фактично йшлося про повернення до територіального поділу 1918 р., коли кордон проходив по залізниці Берестя – Гомель – Брянськ.

Тільки після розпаду Радянського Союзу Україна і Білорусь отримали зовнішній (і то, як нещодавно виявилось, достатньо умовний) кордон. 4 листопада 1994 р. Верховна Рада України затвердила закон за № 1777-ХІІ «Про державний кордон України». Поняття «державний кордон Республіки Білорусь» уперше було використано в Декларації «Про державний суверенітет Республіки Білорусь» від 27 липня 1990 р., а згодом конкретизовано та закріплено в Законі «Про державний кордон Республіки Білорусь».

Унаслідок усіх цих масштабних територіальних змін, що супроводжувались обставинами як реальної, так і умовної пограничності, населення відповідних пограничних теренів виявилися втягнутими в складні процеси етнічної ідентифікації. Звідси – унікальність українсько-білоруських етнічних земель, передусім – прикордонної українсько-білоруської зони. Культурні характеристики цих територій неможливо розглядати без урахування українського, білоруського, а також російського факторів.

На це вказує існування вздовж північного кордону України, так само як південного кордону Білорусі широкої смуги змішаних українсько-білоруських говорів. Видатний український мовознавець Всеволод Ганцов ще 1928 р. відзначав, що «...провести межу поміж українською і білоруською язиковими територіями так же важко, як і на якомусь іншому з допіро названих узграниччів, бо ніде також межі й немає. Всюди маємо широку територію говорів перехідних, що в різних комбінаціях і з різними варіаціями єднають в собі характеристичні особливості однієї з цих мов з особливостями другої. ... Єдине, що тут зможе зробити лінгвіст-діалектолог, це встановити зони поширення більш-менш однотонних перехідних говорів, відзначивши межі поширення головних, найбільш

характеристичних для котроїсь з цих мов рис на сусідню язикову територію» [11]. Відповідні діалектологічні та лексичні студії переконливо засвідчують, що порубіжна зона справді є своєрідною перехідною зоною білорусько-українського мовного ареалу. Вона доволі чітко відокремлена пучками ізоглос від основних масивів як білоруських, так і українських говорів. Фактично, це окремий етномовний ареал, що кваліфікується дослідниками як північне (поліське) наріччя української мови [див.: 2].

Незважаючи на усвідомлення важливості запровадження так званого «етнографічного» принципу визначення державних меж і легітимності терміну «етнічні» кордони, ці поняття потрапили як ключові потрапили до академічного дискурсу відразу після закінчення Другої Світової війни. Наставав час вирішення широкого кола етнотериторіальних економічних, політичних, стратегічних питань, передусім – післявоєнного устрою Європи, зокрема у зв'язку зі входженням до складу Російської РФСР північної частини Східної Пруссії (із 1946 р. – Калінінградської області), а невдовзі – передачею Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР (1954 р). Відтак у перші післявоєнні роки у Інституті етнографії Академії Наук СРСР в умовах суворої секретності розгорнув наукові дослідження Сектор етнічної картографії і статистики. За повідомленням, за час свого існування (до початку 1950-х рр.), тут було підготовлено більше 30 крупномаштабних карт. Невдовзі вийшла друком і узагальнююча монографія головного учасника проекту П. Кушнера «Етнічні території та етнічні кордони» (1951 р.). Показово, що Кушнер був професійним революціонером, належав до покоління старих більшовиків (член партії з 1905 р.), викладав у Комуністичному університеті ім. Я. Свердлова. Зауважимо, що після публікації монографії він кардинально змінив своє наукове зацікавлення, і етнічні кордони його більше не цікавили [1, с. 30].

Щодо змісту самої праці, то викладені в ній ідеї надзвичайно показові. Вочевидь, автору довелося балансувати між комуністичними ідеалами, науковою сумлінністю та ідеологічною кон'юктурою. З одного боку, пріоритетним для учасників проекту було завдання «дать объективные карты, которые представляют ту или иную этнографическую границу, ту или иную этнографическую

территорию и дают известный объективный критерий, чтобы определить исторические права нации» [цит. за: 1, с. 45]. Саме цей погляд було відображено і в праці Кушнера. Він обґрунтував можливість застосування, за його термінологією, мажоритарного методу, коли за етнічну територію визнавався той простір, де той чи інший народ складав більшість населення [13, с. 11-12]. Проте він тут же вказував на хибність такого підходу, адже тоді ігнорувались інтереси національних меншин, що мешкали на відповідній території. Це вступало у протиріччя із Декларацією прав людини, прийнятої Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., де гарантувався вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп. Одночасно Кушнер обстоював, за його термінологією, «реалістичний» метод визначення етнічної території (а відтак і етнічного кордону), коли до уваги бралися такі об'єктивні ознаки як походження, мова, матеріальна культура, побут, вірування населення тієї чи іншої території [дет. див.: 13, с. 67-69], стверджуючи, що такий підхід дозволить виявити «реально існуючі етнічні особливості» людини [13, с. 42]. Це був один із перших радянських етнографів, який визначив національну самосвідомість як один із провідних етнічних маркерів. Відповідно, етнічні процеси для нього – це зміни, що відбувались за усіма етнічними ознаками. При тому, і це також показово, у руслі марсистсько-ленінського вчення він указував, що по мірі денаціоналізації та асиміляції (в тому числі шляхом запровадження двомовності та проникнення в побут чужих звичаїв і навичок), контури етнічних кордонів почнуть розмиватися. Так, починаючи з другої половини ХХ ст., пограничність почала осмислюватися не стільки як стан, скільки процес. Вона стрімко набувала ідеологічного забарвлення.

Натомість на початку ХХІ ст. в академічний дискурс наукової спільноти України стрімко увійшов термін «фронтір» (від англ. frontier – кордон, порубіжжя). Його первинне значення як зіткнення «цивілізації» з «варварством» у період освоєння вільних земель на Заході США було сформульоване американським істориком Фредериком Тернером ще на початку 1890-х рр. Виявилося, що на другому десятку української незалежності ідея фронтиру як території перетину просторових (так само, як часових, ментальних

тощо) утворень, широкої зони міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії [Водотика 2012], так само як і «фронтир-студії» (border (boundary) studies), предметне поле яких формують культурологічні, етнологічні, релігієзнавчі та інші дискурси [див.: 17; 7], потребували нового, невідкладного переосмислення.

Після жорстоких потрясінь ХХ ст., що, здавалося, залишились в історії, ХХІ ст. явив час, коли ключові поняття «кордон», «пограниччя», «фронтир» знову стали затребуваними. Перше – як джерело можливого конфлікту, друге – як простір для багатокультурності (на відміну від монокультурного центру), третє – як території, що виходить за межі прикордоння, але залишається зоною зіткнення й одночасно – співіснування, комунікації та взаємодій культур. Як ніколи раніше актуальним стало розуміння відносин по лінії «Я» та «Інший», «Моїм і Чужим», «Нашим і Ненашим» [9, с. 35].

У цьому контексті українсько-білоруське пограниччя безумовно окреслюється як особливий простір, історія якого відзначається спадкоємністю, відсутністю глобальних природних, суспільних катаклізмів, які могли би розірвати неперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку мешканців цих територій. Лінія кордону між ними, як наслідок «фактичної» географії й природного ландшафту, набула таких ознак, як «пористість» і «проникненість». Отже, з одного боку, маємо наявність «географічного» простору із ознаками відокремленості, що ускладнювала контакти з «іншими», з другого боку, йому притаманні такі риси, як «прозорість». Наслідком контактів між представниками окремих спільнот ставала як взаємозалежність, так і взаємопроникненість культурних елементів, відтак – сприйняття «іншого» «іншими». Проте ознаки їх локальної приналежності, «окремішності», в тому числі від «центру», не зникали. Все це не може не викликати у мешканців цих територій відчуття певної спорідненості, а відтак – неконфліктності, бажання взаємодії із сусідніми, але добре знайомими «своїми» / «чужими».

ГРАНИЦА, ПОГРАНИЧЬЕ, ФРОНТИР: К ИСТОРИИ ОСМЫСЛЕНИЯ ПОНЯТИЙ

Так исторически сложилось, что часть белорусских и украинских земель в разное время входили в состав одних государств – Великого княжества Литовского, Речи Посполитой или Российской империи. Естественной границей между ними были леса и болота Полесья, поэтому не было необходимости в точном очерчивании границ. Поэтому история государственных границ Беларуси и Украины в исторической перспективе если и сложилась, то имеет слишком короткий срок. Вследствие отсутствия границ, а также сложной исторической судьбы населения стран, на смежных территориях стал возможным активный процесс взаимопроникновения культурных черт. Исходя из этого, украинско-белорусское пограничье предлагается рассматривать как особое культурное пространство.

Ключевые слова: граница, пограничье, фронтир, этническая граница, этническая территория, украинско-белорусская граница, Полесье

Boriak Olena

BORDER, BORDERLAND, FRONTIER: THE HISTORY OF TERMS COMPREHENSION

Historically, Belarusian and Ukrainian lands at different times were part of the same states - Grand Duchy of Lithuania, the Polish Commonwealth or Russian Empire. The natural boundary among them were forests and swamps of Polissia. That is why there was no need to define the exact boundary lines. Thus, the history of Belarus and Ukraine state frontiers in historical perspective had either never taken place or have too short period. The consequence of the absence of borders and complex historical fate of its population has become interpenetration of cultural traits in adjacent areas. Therefore we

suggest to discuss Ukrainian-Belarusian borderlands as a special cultural space.

Key words: *state border, boundary, frontier, ethnic boundary, ethnic territory, Ukrainian-Belarusian borderlands, Polissia*

Джерела та література

1. Алымов С. П. Кушнер и развитие советской этнографии 1920–1950-е годы. – М.: ИЭА; 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/5374556>
2. Атлас української мови: У 3-х т.: / [редкол.: І. Г. Матвіяс (голова) та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. мови, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі / Ред. колегія: Закревська Я. В., Залеський А. М., Марчук Н. Й. (секретар), Матвіяс І. Г. (голова), Назарова Т. В., Прилипко Н. П. ; Ред. тому І. Г. Матвіяс. – 1984. – 440 с.
3. Балушок В. Г. Етнічна відмінність між українцями та білорусами в середньовічно-ранньонові часи / В. Г. Балушок // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – 2012. – Вип. 22. – С. 221-240.
4. Балушок В. Г. Етнічна відмінність між українцями та білорусами в середньовічно-ранньомодерні часи (у зв'язку з проблемою прикордоння на Центральному Поліссі) [Електронний ресурс. 2008 р.]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/17537/07-Balushok.pdf?sequence=1>.
5. Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование: Монография / Отв. ред. Р. А. Григорьева, М. Ю. Мартынова. – М. : Изд-во РУДН, 2005. – 378 с.
6. Брыцына А. Да характарыстыкі сюжэтнага складу народнай прозы ўкраінска-беларускага памежжа: Зарычненські і Ракітнаўскі раёны Ровенскай вобласці / А. Брыцына // Беларускі фальклор. Матэрыялы і даследаванні. Зборнік навуковых прац. Вип. 1. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – С. 126-136 с.

7. Венгерская В. Маркирование отличий и солидарности населения Полесского и Подольского фронтиров в XIX в.: феномены и дилеммы идентичностей / В. Венгерская // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. – Вильнюс. – 2011. – № 3-4. – С. 251-273.
8. Верменич Я. Исторична лімологія: проблеми концептуалізації / Я. Верменич // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 29-48.
9. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. Верменич / відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 482 с.
10. Водотика Т. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики / Т. Водотика // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2012. – Вип. 6. – С.101-114
11. Ганцов В. М. Діалектичні межі на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 262-280. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialectology.mou.su/_ld/0/1_Ganzjv_mizhii.pdf
12. Крылов М. П. Региональная и этнокультурная идентичность в российско-украинском и российско-украинско-белорусском порубежье: историческая память и культурные трансформации / Крылов М. П., Гриценко А. А. // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2012. – № 2. – С. 28-42.
13. Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы. Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая / Отв. ред. С. А. Токарев.– М. : Изд-во АН СССР, 1951. – Новая серия. Т. XV. – 278 с.
14. Назарова Т. В. Украинско-белорусская языковая граница в районе Нижней Припяти / Т. В. Назарова // Вопросы диалектологии восточнославянских языков. – М., 1964. – С. 124-140.
15. Панько О. Питання державного кордону в українсько-білоруських переговорах 1918 р. / Панько О. // Проблеми

- слов'янознавства. – 2002. – № 52. – С. 65-72. – Режим доступу: <http://old.lnu.edu.ua/slavistyka/n52/06.pdf>
16. Пашкова Г. Т. Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся (на матеріалах весільної обрядовості / Г. Т. Пашкова. – К. : Наукова думка, 1978. – 117 с.
 17. Поверх кордону: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. Форум / Б. Куцмані, А. Каппелер, В. Кравченко, Л. Вульф, С. Плохий, К. Браун, С. Леп'явко // Україна модерна. – К. : Критика, 2011. – Чис. 18 : Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 71–77.
 18. Политическое руководство Украины. 1938–1989 : сборник документов / В. Ю. Васильев, В. Ю. Подкур, А. Вайнер, Ю. Шаповал ; собр., ред., предисл. О. В. Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 2006. – 543 с.
 19. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України? – Львів : Світ, 1994. – С. 94-208.
 20. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук, 2008. – 560 с.
 21. Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе / В. Темушев. – М. : «Квадрига», 2009. – 190 с.
 22. Толстая С. М. Этнолингвистическое картографирование в зоне украинско-белорусского пограничья / С. М. Толстая // *Dzieje Lubelszczyzny*. T. VI. Między Wschodem a Zachodem. Cz. IV. Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim. Pod. red. J. Bartmińskiego i M. Łesiowa. – Lublin, 1992. – S. 75-81.
 23. Царалунга І. До питання мовної основи українсько-білоруських писемних пам'яток XIV–XVII ст. / І. Царалунга // Проблеми слов'янознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 202-206.